

МИЛЬКО В.І.
(м. Київ)

ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІ СТУДІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Сучасний світ прогресуючої урбанізації з його новітніми тенденціями інтегрувати, уніфікувати або нівелювати всі явища і процеси національно-культурного життя будь-якого народу по-особливому впливає на український етнос: створює перешкоди не лише для сьогоденного розвитку його народної культури, а й для засвоєння духовних багатств та моральних ідеалів, котрі були нагромаджені предками протягом багатьох століть. Шалені темпи суспільного розвитку XXI ст. зумовлюють розрив і без того до краю ослаблених часових зв'язків із минулим. Сучасність химерно нашаровується на спадщину попередніх епох. Досить негативний вплив на етнічне самопізнання й самоусвідомлення мала 70 річна епоха СРСР, коли руйнація ustalених норм життя, традицій сімейного та громадського побуту, надбань усної народної творчості була основним пріоритетом у культурницькій політиці радянських властей щодо українського народу. Тому перед сучасною вільною і незалежною Українською державою надзвичайно гостро стоїть проблема відродження зруйнованого, повернення до витоків того, що творить світогляд народу, його душу.

Оскільки саме фольклор завжди залишався одним з найважливіших чинників національного самоусвідомлення українців, питання збереження пам'яток усної народної творчості було й залишається особливо актуальним.

Широке розуміння усної народної творчості як однієї з форм суспільної свідомості, узагальнення життєвого досвіду, – виразника колективного світогляду та естетичного ставлення до дійсності – виникає в середовищі дослідників України ще з кінця XVIII – початку XIX ст., коли з'являються перші рукописні збірники пісень тощо¹.

Справжня ж революція в розвитку української фольклористики розпочалася з другої половини XIX ст. Зокрема істотними у цьому плані були досягнення Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства (1873–1876) – офіційної наукової інституції, котра займалася етнографічним, статистичним і географічним вивченням Південно-Західного краю². В його діяльності усна народна творчість посідала особливе місце. У зв'язку з цим мета даної розвідки полягає в розкритті деяких особливостей та напрямів фольклористичних студій Відділу, визначенні ролі окремих діячів у загальному обсягу робіт по збиранню й опрацюванню творчості, з'ясуванні значення досліджень для розвитку народної культури і національного самоусвідомлення.

Історіографія питання діяльності Південно-Західного відділу імператорського російського географічного Товариства представлена, головним чином, нечисленними працями, які висвітлюють лише загальний аспект його роботи³. Не існує взагалі наукового дослідження, в котрому б було розглянуто фольклористичний напрям його діяльності. Варті уваги окремі сторінки праць А.Катренка, Ф.Савченка, Н.Петрука, Л.Чорної, які дозволили у

загальному плані з'ясувати особливості та напрямки фольклористичних студій Відділу⁴. Історичні нариси й статті про В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Лисенка, О.Русова, П.Чубинського допомогли визначити їх місце в цих дослідженнях⁵.

Завданням новоствореного ПЗВ ІРГТ було «собирать, обрабатывать и распространять в России географические, этнографические и статистические сведения» та займатися «преимущественно изучением губерний Киевского учебного округа...»⁶. Таке формулювання означало перш за все об'єктивне вивчення рідного краю, українського народу, його культури, і включало фольклористику у сферу наукових інтересів відділу.

Тому одним з основних напрямків дослідження усної народної творчості було збирання, друк та наукове опрацювання та друкування пісень, козацьких дум, балад, легенд, казок, колядок, щедрівок, загадок, приказок, прислів'їв тощо⁷. Кращим досягненням у цьому напрямку стало видання двотомника «Исторические песни малорусского народа. С объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова». Перший том вийшов у світ у 1874 р.⁸, перша частина другого тому – в 1875 р.⁹

Слід зазначити, збиранням матеріалу для цієї «капітальної»¹⁰ праці займалося чимало науковців, про що зазначають видавці у передмові: «...Покройный М.А.Максимович, Н.И.Костомаров, П.А.Кулиш, Н.М.Белозерский, Н.В.Лысенко... предоставили в наше распоряжение как печатные, так и рукописные сборники свои. Кроме того, нам переданы рукописные собрания гг. Неговского, Маркевича, Носа, Мартынова, Новицкого, Чубинского, Сеницкого, Штангеева, Стоянова, Шиманова, Андриевского, И.Я.Рудченка, А.Я.Рудченка, А.И.Лоначевского, Е.В.Судовщикова, Л.В.Ильницкого, Русова, Залюбовского, Дободовского, Ганенка, Зайкевича, Симашкевича, Руданского, Кропивницкого и др. и из Галичины – гг. М.Бучинского, Белинского, Стефановича и др. лиц»¹¹. З усіх кінців України на ім'я В.Антоновича й М.Драгоманова надходили листи із записами пісень, балад, дум. Автори-упорядники поставили собі за мету «свести тексты и варианты песен,... затем объяснить их,... и отделить, что есть подлинного, народного, ...а что поддельного»¹². За їхнім задумом, «се мала бути історія українського народу, розповіжена ним самим у поетичній формі»¹³. В.Антонович та М.Драгоманов зібрали пісні, в котрих фіксувалися події, починаючи з доби Київської Русі. Це дозволило їм розділити збірник на частини за хронологічним критерієм: 1) пісні дружинного й княжого періоду; 2) козацькі; 3) гайдамацькі; 4) рекрутського та кріпацького періоду; 5) про волю¹⁴. Тексти супроводжувалися розгорнутими авторськими коментарями В.Антоновича про відповідність матеріалу історичним реаліям. Фольклорні особливості творів розглядав М.Драгоманов¹⁵. Аналізуючи роботу останнього, варто зазначити, що в «Исторических песнях малорусского народа» ним було вперше в історії української фольклористики застосовано історико-порівняльний метод для ідейно-естетичного аналізу. Хоча відсутність в упорядників досвіду проведення подібних досліджень зумовило наявність деяких помилок. Зокрема М.Драгоманов, «жадаючи порівняльних студій і докладного відрізнєння в етнографічних матеріалах того, що міжнародне, запозичене, і того, що постало на власнім ґрунті»¹⁶, помилково відніс до сфальсифікованих українські думи, сюжети яких використовувалися в «Історії Русів»¹⁷. Але, незважаючи на це, видання стало одним з найґрунтовніших та науково

опрацьованих за всю історію дослідження усної народної творчості українського народу, яке було високо оцінено сучасниками. Так, відомий історик О.Єфименко зазначала: «Это издание, получившее от Академии наук Уваровскую премию, можно назвать образцовым: строго научная группировка песен по историческим эпохам, всевозможные указания, варианты, исторические объяснения – все дано для того, чтобы сделать его драгоценным научным пособием»¹⁸. З подібними рецензіями виступили М.Костомаров, О.Веселовський, О.Міллер, М.Петров, О.Котляревський, В.Навроцький і ін.¹⁹. Всього, як зазначав М.Драгоманов, на цю працю з'явилося понад 30 схвальних рецензій у вітчизняній та західноєвропейській фольклористичній літературі²⁰. Підкреслювали її «велику славу» і наукове значення й історики початку XX ст. – Д.Багалій²¹ та С.Томашівський. Зокрема останній відмічав, що «видавці зібрали тут велике число пісень разом із варіантами та при кожній дали довші або коротші історичні пояснення, не кажучи про вступні статті, що є неначе загальним оглядом нашої історичної поезії. Сі пояснення мають правдиву наукову стійкість, розкриваючи образи політичного й соціального життя давніх століть»²². Все це свідчить про те, що діячі Відділу дуже серйозно підійшли до вирішення проблеми збереження пам'яток духовної національної культури і професійного аналізу історичної пісенності. Й, виконуючи ці завдання, одночасно популяризували багатства народу, чим сприяли піднесенню рівня духовності серед свідомого українства.

Іншим фольклористичним виданням, котре з'явилося у світ завдяки старанням та матеріальній підтримці Київської старої громади²³, стала укладена членом Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства І.Я.Рудченком збірка «Чумацкие народные песни», яку упорядник представив на його засіданні 11 вересня 1874 р.²⁴ Варто згадати, що до цього, в 1869–1870 рр., ним було надруковано два випуски збірника «Народные южнорусские сказки», що свідчило про наявність у дослідника потрібного досвіду на момент видання другої праці і безмежного натхнення працювати на широкому полі усної народної творчості.

Процес збирання необхідного матеріалу для «Чумацких народных песен» І.Я.Рудченко розпочав ще з 1872 р. Про це він згадував у листі від 23 березня того року до М.Драгоманова: «Я збираю всі чумацькі пісні, друковані, писані, і складаю в свою скарбницю, із якої, за вільнішого часу, вони будуть вийняті, «оханючені», «прибрані»; «я займаюся народними творами, усю свою увагу звертаю на характеристику народу за цими творами, а у нас досі, навпаки, займаються характеристикою самих творів»²⁵. До збірки увійшли сімдесят дві чумацькі пісні з нотами, підготовленими М.Лисенком, та словничок відповідної термінології²⁶. Це видання отримало схвальні відгуки як у середовищі вітчизняних науковців, так і зарубіжних²⁷. Як бачимо, члени Відділу активно займалися збиранням, структуруванням й опрацюванням пам'яток пісенності, присвячуючи цьому чимало років свого життя. Таке завзяття пояснюється лише нескінченим прагненням служби українському народу, розвитку його духовної культури, котре, беззаперечно, стало запорукою успішної діяльності ПЗВ ІРГТ.

Справжню ж революцію на ниві української фольклористики, особливо музичної, на думку І.Я.Ляшенка, здійснив М.В.Лисенко. Його загальна спадщина становить сім випусків «Збірника українських пісень» в обробках і в супроводі фортепіано, дванадцять так званих десятків (120 пісень, укладених для

чоловічих та змішаних хорів), збірник «Молодоці», теоретична розвідка «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем» тощо²⁸. Останній реферат було надруковано у I-му томі «Записок Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества» 1874 р.²⁹. Це по суті перше в Україні ґрунтовне дослідження про музичну будову й властивості вітчизняної народної пісні. У цій праці М.Лисенко відмічав: «В той час, коли музично-пісенний, народний матеріал, що змальовує життя історичного минулого народу з його ... ідеалами і з сімейними радощами та горем, надав би у загальній масі багатий запас відомостей для естетичної характеристики суті народу, у нас це поле ще ледь зоране» й висловлював стурбованість, що сама справа музичної фольклористики в Україні до останнього часу «знаходилась в руках малопідготовлених дилетантів, які були далекі по духу від народної пісні, школи і самої народності»³⁰.

Окрім суто теоретичних розробок у галузі музичної народної творчості дослідник займався й практичним студіюванням. Так, за участю композитора неодноразово влаштовувалися концерти та виступи хорів, про які захоплено висловлювалася С.Русова: «Кожний концерт Лисенка є не лише музична розвага, а й суспільне явище, що в тяжкі часи заборони слова і думки концерт Лисенка є демонстрація, а він сам є гасло... Микола Віталійович знав, що національне почуття мусить житися і що рідна пісня й є тією найліпшою поживою»³¹. Зазначимо, що активною діяльністю М.Лисенко сприяв репрезентації та аналізу найбільш типових зразків української народної пісні в різноманітних жанрах, чим започаткував якісно новий етап у розвитку музичної фольклористики.

Одним з активних діячів, який займався успішним дослідженням усної народної творчості й залученням до цієї справи широких кіл науковців був член ПЗВ ІРГТ О. О. Русов. Так, він допомагав у виданні збірки історичних пісень В.Антоновича та М.Драгоманова, казок, чумацьких пісень, котрі впорядкував І.Рудченко, українських пісень, записаних М.Лисенком³². Окрім цього, О.Русов – автор наукової доповіді «Про життя Остапа Вересая і твори народної літератури, що він виконує», яка характеризується глибоким науковим аналізом уснопоетичної культури й кобзарської творчості³³. Зазначимо, що за цю працю науковець отримав премію від Російського Географічного Товариства³⁴. Що визначає статус цього діяча як теоретика української фольклористичної науки.

Окрім видання проаналізованих вище колективних праць В.Антоновича, М.Драгоманова, І.Рудченка, М.Лисенка, діячі Відділу проводили індивідуальні дослідження пісень, дум, легенд, загадок, приказок, прислів'їв, з результатами котрих виступали на чергових засіданнях та Археологічному з'їзді 1874 р. Сюди варто віднести, не рахуючи згаданих вище доповідей О.Русова й М.Лисенка про О.Вересая, реферати П.Чубинського: «Несколько записанных народных исторических преданий», «Понятия и представления южнорусского народа о светилах, выраженные в пословицах и поговорках»; М.Драгоманова: «О вариантах южнорусских песен и сходстве их с иностранными», «Отголосок рыцарской поэзии в русских народных песнях. Песни о «Королевиче», «Следы дружинного быта в малорусских колядках и малорусские песни о кровосмешении, сравненные с западными песнями» й т. д.³⁵

Видатним етнографом та фольклористом, праці якого (семи томне видання

«Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (1872–1878 рр.)) стали класикою джерелознавства, був П.П.Чубинський. У своїх рефератах він не лише здійснив аналіз деяких історичних пісень, а й поставив проблему дослідження українських легенд, прислів'їв і приказок³⁶, використавши при цьому оригінальний метод класифікації останніх за предметом – приєднав до однієї групи їх, що відносилися до сонця, до іншої – до місяця та ін.³⁷ На основі зібраних прислів'їв він тлумачив розуміння народом того чи іншого явища.

Широко застосував порівняльний метод для вивчення народної поезії у своїх доповідях М.Драгоманов³⁸. Це, на його думку, дало змогу виокремити з ряду українських пісень твори іноземного походження й об'єктивно дослідити національну уснопоетичну спадщину: «Коли ми будемо мати ґрунтовне порівняльно-історичне дослідження про українські пісні, то тільки тоді отримаємо можливість судити про ступінь культурних відносин Малоросії із Заходом, а саме про ту роль посередника, яку вона відігравала в цьому відношенні для східної Русі»³⁹. Такі спеціальні дослідження, незважаючи на відносно невеликий розмір, стали дуже важливими в науковому відношенні для подальшого вивчення та аналізу усної народної творчості XIX – XX ст. Немає сумніву щодо їхньої актуальності й у наш час.

Окремої уваги варте питання участі в фольклористичних студіях Південно-Західного відділу плеяди етнографів, фольклористів, діяльність котрих припала на період уже після закриття ПЗВ ІРГТ. До їх числа належать такі науковці, як А.Димінський, М.Бучинський, І.Манджура, С.Русова та ін. Так, «усе своє життя присвятив збиранню фольклору» А.Димінський, частину зібраних матеріалів котрого використав П.Чубинський у II-му томі своїх «Трудов». Інша частина (понад 100 казок і подільських прислів'їв) не побачила світ у зв'язку із закриттям Відділу в 1876 р.⁴⁰ Надсилав історичні пісні В.Антоновичу та М.Драгоманову й західноукраїнський діяч М.Бучинський⁴¹. Ця діяльність по збиранню пам'яток народної творчості захопила також С.Русову, про що вона згадувала у своїх спогадах: «Я поїхала зимою в нашу Алешню, щоб там записати кілька колядок та щедрівок...»⁴². Безумовно, що точно з'ясувати кількість людей, які брали участь у фольклористичних студіях ПЗВ ІРГТ неможливо, але точно відомо, що це був досить масштабна діяльність, учасниками котрого стали десятки свідомих українців з усіх куточків краю.

Про роль, яку відіграв Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства у формуванні етнонаціонального самоусвідомлення українства, досить влучно зазначила С.Русова: «Відділ розбудував національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців ... витворив фанатиків фольклору та етнографії ... Наче якась ціла національна течія пробігла по Україні, ... з'явилися перші бруньки національної свідомості»⁴³.

Передчасне закриття Відділу загальмувало цю діяльність не дало змоги його членам втілити в життя заплановане: надрукувати у додатках до третього тому «Записок» такі праці, як «Малорусские народные предания и рассказы» М.Драгоманова й «Збірку пісень і казок» молодого етнографа І.Манджури⁴⁴. Залишився неопрацьованим великий обсяг матеріалу, котрий зберігається в ІР НБУ: вісім збірок пісень, зібраних А.Димінським на Поділлі, зокрема побутові (80 шт.), родинні (239 шт.), рекрутські (60 шт.), п'яницькі (47 шт.), жартівливі (662 шт.), танки (117 шт.), гаївки (90 шт.),

щедрівки (21 шт.); пісні різноманітного змісту, записані О.Руданським в Подільській губернії (120 шт.), загадки, приказки і казки, записані П.Кудрицьким та ін.⁴⁵

Таким чином, за надзвичайно короткий період свого існування Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного Товариства виконав надзвичайно масштабну роботу у плані дослідження усної народної творчості. Діячі ПЗВ ІРГТ своєю діяльністю фактично здійснили прорив у розвитку української фольклористики. Вони не лише створили повноцінну методологічну базу, яка вміщувала сотні шедеврів духовної культури, а й здійснили перегляд останньої, запропонували нові, більш ефективні методи аналізу матеріалів уснопоетичної творчості та, популяризуючи здобутки народу, сприяли підвищенню рівня національної самоіндефікації українців.

¹ Етнографія України: Навч. посібник. – Л., 1994. – С.388.

² Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860 – 1870-х років. – Х.; К., 1930. – С.235.

³ Катренко А.М., Український національний рух XIX століття.: Навч. посібник. – К., 1999. – Ч.П. 60 – 90-ті роки XIX ст. – С.72–88. ;Українська художня культура: Навч. посібник – К., 1996. – С.33–36.

⁴ Катренко А., Чирикало Н. Науково- культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті – поч.80-х років XIX ст.) // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26-27 березня 1998р. – К., 1999. – С.96–110.; Петрук Н.П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. – К., 2002. – С.44–111.; Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860 – 1870-х років. – Х.; К., 1930. – 415 с.; Чорна Л.В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні. – Одеса, 2005. – С.90–148.

⁵ Ефименко А. Литературные силы провинций. В.Б.Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3-х т. – К., 1997. – Т. 1. – С.20–21.; Каскан В.А. Українське народознавство в іменах : У 2 ч. Навч. посібник. – К., 1994. – Ч.1. – С.64–66.; Томашиівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3-х т. – Т. 1. – С.50–51.; Шалан О. Листи А.Димінського до О.Кістяківського. // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С.59–70.

⁶ Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860 – 1870-х років. – Х.; К., 1930. – С.235.

⁷ Катренко А., Чирикало Н. Науково- культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті – поч.80-х років XIX ст.) // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26-27 березня 1998р. – К., 1999. – С.98.

⁸ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова: В 2-х т. – К.: Типография М.П.Фрица, 1874. – Т.1. – 336 с.

⁹ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова: В 2-х т. – К., 1875. – Т.2. – 166 с.

¹⁰ Одарченко П. Національне відродження України і розвиток фольклористики та етнографії в XIX ст. та на початку XX ст. // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 4. – С.47.

¹¹ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова: В 2-х т. – К.: Типография М.П.Фрица, 1874. – Т.1. – С.2.

¹² Там само. – С.1.

¹³ Грушевський М. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – № 2 – 4. – С.97.

¹⁴ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова: В 2-х т. – К.: Типография М.П.Фрица, 1874. – Т.1. – С.5–8.

¹⁵ Чорна Л.В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні. – Одеса, 2005. – С.104.

¹⁶ Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в XIX ст. // Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955. – С.238.

¹⁷ Чорна Л.В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні. – Одеса, 2005. – С.105.

¹⁸ Ефименко А. Литературные силы провинций. В.Б.Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3-х т. – К., 1997. – Т. 1. – С.20.

¹⁹ Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору. – Т.1. – К., 1930. – С.221–227.

²⁰ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. – К., 1970. – Т.1. – С.15.

²¹ Багалій Д. Вибрані праці: У 6-т. – Т.2.: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С.512.

²² Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: В 3-х т. – Т. 1. – С.50–51.

²³ Катренко А.М., Український національний рух XIX століття.: Навч. посібник. – К., 1999. – Ч.П. 60 – 90-ті роки XIX ст. – С.77.

²⁴ Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К., 1874. – Т. 1. За 1873 год. – С.21.

²⁵ Лотоцький О. До світогляду старого українофільства (З листування І.Я.Рудченка з М.П.Драгомановим) // З минулого. – Варшава, 1938. – Т.1. – С.51.

²⁶ Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. 1. Листування Київської старої громади з М.Драгомановим (1870 – 1895 рр.). – С.122.

²⁷ Чорна Л.В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні. – Одеса, 2005. – С.102.

²⁸ Українська художня культура: Навч. посібник – К., 1996. – С.34–35.

²⁹ Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К., 1874. – Т. 1. За 1873 год. – С.339–352.

³⁰ Там само. – С.340–341.

³¹ Русова С.К. 40-летнему юбилею Юго-Западного Отдела Российского Географического Общества // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С.30.

³² Чорна Л.В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні. – Одеса, 2005. – С.93.

³³ Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К., 1874. – Т. 1. За 1873 год. – С.309–337.

³⁴ Катренко А.М., Петрук Б.В. О.О.Русов – видатний український вчений і гро-

мадський діяч (1847–1915): Його заповітна мрія – вільна демократична Україна. – К., 1998. – С.12.

³⁵ Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К., 1874. – Т. 1. За 1873 год. –С.55, С.291–308.; Там же – С.47–70.

³⁶ Там само. – С.55.

³⁷ Петрук Н.П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. – К., 2002. – С.131.

³⁸ Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К., 1874. – Т. 1. За 1873 год. –С.47–70.

³⁹ Там само. – С.60.

⁴⁰ Шалан О. Листи А.Димінського до О.Кістяківського. // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 2. – С.59.

⁴¹ Каскан В.А. Українське народознавство в іменах : У 2 ч. Навч. посібник. – К., 1994. – Ч.1. – С.65.

⁴² Русова С. Мемуари. Щоденник. – К., 2004. – С.46.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Петрук Н.П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. – К., 2002. – С.118.

⁴⁵ Там само. – С.132.